

ДО ПИТАННЯ ПРО ПРИРОДУ СОЦІАЛЬНОГО МЕХАНІЗМУ ДІЇ ПРАВА

Рассматривается природа социального механизма действия права, раскрываются некоторые общетеоретические и методологические аспекты проблемы: а) об особенностях действия права обществе; б) об информативном и регулятивном действии права; в) о различных аспектах изучения механизма действия права.

Ключевые слова: *действие права, методологические аспекты, механизм действия права.*

The article deals with the nature of the social mechanism of operation of law, discloses some general theoretical and methodological aspects of the problem: a) some peculiar features of operation of law in a society; b) informative and regulatory power of law; c) various aspects of studying the operation of law.

Key words: *operation of law, methodological aspects, mechanism of operation of law.*

У період становлення і розвитку Української держави відбувається суттєве оновлення законодавства. За допомогою права удосконалюється вся система державного управління, нові законодавчі акти сприяють активізації всіх сфер суспільного життя.

Суспільство являє собою єдиний, цілісний організм, систему взаємодіючих соціальних груп, що має складну організацію. Інтегративною організуючою при цьому виступають серед інших факторів соціальної цінності, зокрема, соціальні норми.

Актуальність даного питання полягає у висвітленні механізму дії права, через загальнотеоретичні і методологічні аспекти проблеми, зокрема: а) про особливості дії права у суспільстві; б) про інформативну і регулятивну дію права; в) про різні аспекти вивчення механізму дії права. Все це має не тільки пізнавальне, але й практичне значення для вдосконалення правового регулювання, підвищення ефективності законодавства, зміцненню законності.

Слід зазначити, що природу соціального механізму дії права досліджували провідні українські і російські вчені радянського періоду. Серед них С.С. Алексєєв, М.І. Байтін, Д.А. Керимов, В.М. Кудрявцев, А.С. Пашков, І.С. Самощенко, Р.О. Халфіна, Л.С. Явич та інші. Серед вітчизняних вчених можна назвати таких, як Т.Г. Андрусак, С.В. Бобровник, О.В. Зайчук, М.І. Козюбра, А.М. Колодій, Є.Б. Кубок, Н.М. Оніщенко, П.М. Рабінович, В.Ф. Сіренко, О.Ф. Скакун, Ю.С. Шемшученко та інші.

Важливо підкреслити, що правову дійсність розвиненого суспільства не можна зводити тільки до правових норм, до законів, якими б досконалими вони не були б. реальна соціальна цінність об'єктивного права пов'язана з його практичною реалізацією у житті країни, у можливості реалізації суб'єктивних прав і юридичних обов'язків¹. У цьому плані соціально значимими є лише ті правові норми, котрі здійснюють реальний вплив на поведінку людей, на суспільні відносини.

У сучасний період теоретичний і філософський аспекти вивчення держави і права доповнюються конкретно-соціологічними дослідженнями і розвитком їх функціонування як важливого напрямку наукового аналізу. Постановка проблеми про механізм дії права тим самим відображає необхідний етап розвитку закономірностей правового регулювання суспільних відносин. Це є зрозумілим, адже виникнення нових, все більш складних завдань потребує і більш ефективного їх рішення².

Соціальні норми – це правила, які відбивають вимоги суспільства, соціальної групи до поведінки особистості, групи у їх взаєминах один з одним, із соціальними інститутами та суспільства в цілому. Виконання правом своєї соціальної ролі в першу чергу обумовленого його нормативністю. Реалізуючи будь-яку свою функцію, право завжди визначає міру, обсяг належної поведінки, визначає правове становище людей та наділяє їх правами та обов'язками у відносинах між собою та державою. Загальнообов'язковість, формальна визначеність конкретних норм дозволяє моделювати різні суспільні відносини, охопити весь спектр конкретних відносин, виокремити та закріпити їх основний зміст.

Однак право – це такий інструмент регулювання суспільних відносин, який діє через волю та свідомість людей. Тому багато властивостей правових норм та результати їх застосування не можуть бути правильно зрозумілими без аналізу умов їх дії, а також особливостей людей, які реалізують та застосовують ці правові норми.

Отже, право охоплює всю соціальну систему: регулює життя об'єкти управління; визначає параметри самого управління; регулює внутрішнє життя суб'єкта, який управляє (держави та його органів). У юридичній літературі виділяють *три рівні*, на яких право діє як регулятивний засіб соціального управління.

1. Норми права регулюють суспільні відносини, а через них – поведінку кожної людини, яка виступає у певних соціальних ролях. Цей процес відбувається шляхом сприяння формуванню нових, закріплення вже існуючих або висвітлення віджилх відносин. Різні засоби – зобов'язання, дозвіл, заборона та пов'язані з ними заходи схвалення або покарання, стимули або санкції – дозволяють по-різному спрямовувати соціальну поведінку, активність особистості. Таким чином, здійснюється як регулювання (стабілізація, зміна поведінки). На цьому рівні норми права виконують завдання координації дії людей, що сприяє досягненню суспільством відповідної мети.

2. Правові норми регулюють відносини всередині суб'єкта управління, визначаючи компетенцію, структуру й функції всіх систем управління та їх елементів (наприклад, органів держави, посадових осіб тощо). Тут правові приписи мають директивний характер і виступають безпосередньо причиною поведінки. Регулюючи діяльність посадових осіб, вони впливають і на перший рівень.

3. Норми права діють на вищому рівні, де об'єктом управління виступає вся соціальна система, а етапи її розвитку займають великі проміжки часу. Перехід усієї соціальної системи в новий стан супроводжується значними змінами у законодавстві та праві (наприклад, прийняття нової Конституції України)³.

Визначаючи соціальний механізм дії норми права як процес її функціонування у суспільстві, слід звернути увагу на недостатність дослідження одного тільки зв'язку «норма-індивід». Окрім норми права, на поведінку людини впливає вся соціально-економічна система, що має суттєве значення і тоді, коли людина обирає певний варіант поведінки, і тоді, коли вона відчуває на собі дію правових санкцій унаслідок порушення юридичної заборони.

Дієздатність норми залежить від довершеності відбиття її у змісті закономірностей суспільного розвитку та потреб соціальних груп і особистостей. Однак вони перебувають поза зоною «меж досягнення» права, тому вплив на низ здійснюється через посередництво загальносоціальної політики держави.

Соціальний аспект права є більш широким, ніж його нормативний зміст, адже містить розгляд соціальних елементів – як таких, що передували формуванню державної волі, так і таких, які пов'язані із правовою структурою, щ вже діє у суспільстві, з виявленням її соціальної ефективності. При цьому необхідно розглядати взаємозв'язок соціального та правового факторів у динаміці, у розвитку як єдиний складний механізм, де соціальні, економічні, політичні, тобто суспільні відносини перекладаються на мову юридичних норм, правові приписи трансформуються у соціальну поведінку суспільства, соціальних верств, груп та громадян. Право як особливий соціальний інститут нормативної регуляції суспільні відносин має складну природу, а механізм його дії в кожному конкретному випадку залежить від його економічної, соціальної та політичної структури⁴.

Правові норми мають і культурний зміст, оскільки містять правила поведінки, передбачені певною соціокультурною системою. Норми, що існують у певній культурній системі, є соціальними нормами. Нормативність як організаційний та координаційний засіб виявляється у формі інституціоналізації відносин та поведінки. Їх сутністю є наявність об'єктивних, незалежних від індивідів, правил поведінки⁵. Вважають, що культура – це соціальна цінність, яка завжди має позитивне значення. Однак вона являє собою вельми складний феномен. Звичайно, культура – специфічний засіб людської діяльності, але людина діє не тільки відповідно до потреб суспільства, але й всупереч їм⁶.

Соціалізація індивіда, тобто включення його у наявну систему суспільних відносин, що супроводжується оволодінням ним культурними цінностями різного роду, є, поряд з тим, процесом засвоєння ними права. Засвоєне право, що стало властивістю, характеристикою особистості, забезпечує дотримання правил поведінки юридичного характеру саме по собі, без будь-якого втручання, у томі числі й держави.

Це стосується саме права, а не законодавства, тому що останнє може й не бути результатом природно-історичного розвитку, а являти продукт нормотворчої діяльності держави. Закони стають часткою культури настільки, наскільки вони збігаються із правом, санкціонуючи культурно-правові правила поведінки, які вже склалися. Слід зазначити також, що правові норми входять не тільки до структури особистості, а й стають фактом правосвідомості⁷.

У функціонуванні *соціального механізму права* можна виділити принаймі дві основні стадії: формування соціальних передумов і власне дія права. При чому перехід від першої стадії до другої можливий лише за наявності системи шонайменше трьох взаємозалежних чинників: юридичного факту (формальна підстава), яка у свою чергу, відповідає соціальним умовам (соціальна підстава), що відповідає психологічному орієнтуванню особистості (суб'єктивна підстава).

Між правом як результатом правогенезису і його дією існує жорстка залежність. Саме існування права проявляється в його дії, функціонуванні. Але право діє не заради самого себе, а для суспільства, в напрямку інших соціальних феноменів і процесів. Юридичні норми безглузді, якщо вони не визначають взаємообумовлену поведінку суб'єктів, не тягнуть за собою виникнення правовідносин, іншими словами, якщо вони не функціонують. Питання соціальної дії права – це фундаментальна група специфічних проблем. При цьому відзначимо, що саме на цю групу безперечно важливих проблем в основному і зверталася увага раніше (за часів існування СРСР), а саме з даної проблематики були проведені численні емпіричні та теоретичні дослідження.

Зрозуміло, що дія нормативно-правових актів – це не завжди ще реалізація їх приписів, але у всіх випадках юридична можливість такої реалізації. Це шляхи і форми їх впливу на суспільні відносини, тобто більш ширше поняття, ніж реалізація. Але реалізація приписів нормативно-правових актів – це більш високий ступінь їх дії, функціонування. І саме аналіз форм реалізації права, зокрема правовідносин, є ключовим, визначальним питанням.

Як вже зазначалося, немає сенсу вести мову про бездіюче право, адже воно не право, а юридична фікція. Факти появи офіційної юридичної норми не розглядається єдиною і достатньою умовою дії права. Діяти воно може лише у тому випадку, якщо в своєму юридичному виразі у формі нормативно-правового акта буде відображати об'єктивні потреби суспільства в правовому регулюванні, відповідати правовій природі соціальних відносин, якщо це буде зумовлено запитом суспільства. Тільки за таких умов генетичний потенціал права буде в змозі «запустити» механізм соціальної дії як норми, інституту права, так й усього права. Генетично ж нікчемний, зрізаний (тобто соціально незумовлений) закон не здатен до самореалізації. Його приписи можуть бути реалізовані тільки за допомогою антиправових, силових, що характерно для недемократичних політичних режимів. У цьому випадку він стає дестабілізуючим чинником правового розвитку, оскільки, будучи законсервованою юридичною формою, стає на шлях цього розвитку, посилюючи цим або ж викликаючи нові соціальні корозії. Тому, на наш погляд, доцільно обов'язково проведення у цьому аспекті досліджень генетичного плану, які передували б виданню законодавчого акта і сприяли б розробці найбільш оптимальних, адекватних суспільним відносинам, що регулюються, правових норм. «Чим глибше, - зауважує Д.А. Керимов, - знання про зовнішнє середовище, чим раціональніше використані ці знання, тим вище теоретичний рівень законотворчості, тим ефективніша дія правових норм, тим оптимальніше досягнення мети і завдань правового регулювання»⁸.

На думку автора, при дослідженні проблеми соціальної дії прав потрібно концентрувати увагу на визначенні дійсної ефективності права, яка є показником ролі останнього в упорядкуванні відносин у суспільстві. Ефективність – ключове питання функціонування будь-якого юридичного інституту. Інакше кажучи, необхідно розглядати проблему ефективності правових норм у аспекті їх соціальної реалізації, тобто перетворення у реальні суспільні відносини. Від рівня їх соціальної ефективності залежить життєздатність і функціональна повноцінність усього права. Безумовно, істинність пізнання ефективності залежить від повноти вивчення проблематики правогенезису. Ці напрямки дослідження взаємопов'язані. Між ними існує тісний двосторонній зв'язок. Навряд чи варто розраховувати на бажаний результат застосування юридичної норми, якщо вона соціаль-

но неадекватна, не викликана потребами життя. З іншого боку, тільки на основі вивчення ефективності діючого законодавства, яка проявляється у впливі на фактичні суспільні відносини, не неправові явища, можна внести конструктивні пропозиції щодо його подальшого удосконалення⁹. Через це стає зрозуміло, що пізнання ефективності права в його конкретних проявах неможливо проводити лише в рамках самого права.

Вивчення ефективності норм, інститутів права має насамперед практичний, прикладний характер. Воно може не лише навчити тому, як доцільно використовувати право для досягнення мети, але також об'єктивно інформує про те, у який саме спосіб право повинно її досягти. Знання умов ефективності дії різних чинників, що впливають на результат цієї дії, дозволяє з'ясувати причини, які знижують ефективність приписів нормативно-правових актів, оптимізувати процес правового регулювання¹⁰. Така оптимізація здійснюється за допомогою внесення відповідних рекомендацій: залишити норму без змін, але вдосконалити практику її застосування; скасувати чи змінити їх у той або інший спосіб; доповнити систему права нормами визначеного змісту тощо.

Суспільство є багаторівневою системою, що складається із різних підсистем. Упорядкованість суспільства ґрунтується на взаємопов'язаних ролях, відповідно до яких особистість бере на себе обов'язки стосовно інших й одночасно вимагає від них виконання своїх обов'язків. Для пояснення цього явища в соціології використовують поняття соціального контролю.

Соціальний контроль – це особливий механізм регуляції поведінки та підтримання суспільного порядку, котрий дає можливість зберегти традиції, звичаї, норми моралі, відтворити соціальні відносини в межах нормативної системи, установленій у суспільстві. Нормативно обмежуючи стиль життя своїх членів, група здійснює контроль за тим, щоб ніхто суттєво не відхилився від встановлених правил. Соціальний контроль передбачає контрольовану діяльність індивідів і контролюючу діяльність соціальних інститутів.

Таким чином, можна сказати, що механізми соціальної дії права – це механізм взаємодії правових та інших соціальних чинників, що беруть участь у житті права на всіх етапах його функціонування. У механізмі правового регулювання виділяють три основні моменти: юридичні норми, правовідносини та акти реалізації прав і обов'язків. По суту, це юридичний механізм дії права.

Отже, підсумовуючи вищевикладене, стає зрозумілим, що у функціональному плані група проблем соціальної дії права (блок явищ праореалізації) неминуче переплітається з групою проблем правогенезису (блоком явищ правогенетичного процесу). В структурному ж плані зарахування того чи іншого соціально-правового явища тільки до сфери правогенезису або лише до сфери соціальної дії права – умовне. Більшість з них включаються в динаміку правового розвитку і на рівні правоутворення, і на рівні дії права, але в тому, і в іншому випадку кожне явище набуває досить специфічних властивостей (зокрема, статус правосвідомості, правової культури на рівні правогенезису кардинально відрізняється від їх статусу на рівні дії права). «Право, – наголошував Л.С. Явич, – таке явище, що поза процесом його утворення і реалізації неможливо глибоко проникнути в його сутність»¹¹.

Узагальнюючи сказане, можна зробити висновок, що у правовій державі найвищим принципом має бути «безумовне підпорядкування усього і всіх закону». Але дуже важливо, щоб сам закон був реальним втіленням правових основ, мав

таку специфічну юридичну форму, у яку втілюється справді правовий зміст суспільних відносин і в якій адекватно відображається суверенна воля народу, об'єктивні потреби суспільства. Підведення чіткої правової основи і під правозастосовчу діяльність, і під законотворчість має бути справді демократичним процесом.

1. Явич Л.С. Об исследованиях механизма действия права // Советское государство и право. – 1973. – № 8. – С. 27–28. 2. Чесноков Д.И. Общественный интерес и механизм действия социальных законов // Вопросы философии. – 1966. – № 9. 3. Казимирчук В.П. Социальный механизм действия права // Советское государство и право. – 1970. – С. 37–44. 4. Керимов Д.А. Проблемы общей теории права и государства: В 3 т. Т. 1. Социология права. – М., 2001. 5. Кудрявцев В.Н., Казимирчук В.П. современная социология права. – М., 1995. 6. Соціологія права: Навч. посіб. / В.Д. Воднік, Ю.І. Золотарьова, Н.П. Осипова, О.В. Сердюк; за заг. ред. Н.П. Осипової. – Х. – С. 36–40. 7. Керимов Д.А. Предмет общей теории государства и права // Правоведение. – 1976. – № 1. – С. 9. 8. Керимов Д.А. Методология права (предмет, функции, проблемы философии права). – М., 2000. С. 360. 9. Пашков А.С., Чечот Д.М. Эффективность правового регулирования и методы ее выявления // Советское государство и право. – 1965. – № 8. – С. 4. 10. Настасьяк І.О. Соціологія права: Навч. посіб. – Львів, 2008. – С. 91–102. 11. Явич Л.С. Социология и право // Правоведение. – 1970. – № 4. – С. 17.